

נשאלין על ההקם / סט.

תוכן:

א. מחלוקת הראשונים

ב. ראיות למחלוקת

ג. שאלה על שתיקה

ד. יום שמעו

ה. סיכום

א. מחלוקת הראשונים

הגמ' בנדרים (סט.) מציגה ספק:

"בעי רבא יש שאלה בהקם או אין שאלה בהקם? מפרש הר"ן: "בעי רבה יש שאלה בהקם: אם

קיים הנדר ונשאל בו ביום על ההקם, מי מצי מפר בו ביום או לא? אבל למחר פשיטא דלא מצי

מפר, דלא גרע משתיקה".

כלומר, הר"ן מצריך שגם השאלה לחכם תהיה דווקא בו ביום שהקים. כך מסביר גם הנמוקי יוסף

(ד"ה אמר ריו"ח):

"אם קיים הנדר יכול לישאל בו ביום לחכם שיתיר לו, ויוכל לחזור ולהפר בו ביום, אבל אם עבר

היום פשיטא דלא מצי מפר דלא גרע משתיקה"

לעומתם, בטור (יו"ד רלד, מט) פוסק אחרת:

"קיים נדרי אשתו או בתו ונתחרט, נשאל לחכם על הקמתו ומתיר לו. ויש לדקדק אם צריך לישאל

ביום שמעו, דאיכא למימר שלא גרע משתיקה. ומיהו נראה כיוון שאינו יכול להפר, הוי כמי שאינו

יודע שיכול להפר, שאין שתיקתו קיום ומפר אפילו לאחר כמה ימים. ומכל מקום צריך שיפר ביום

שאלה שהוא לו יום שמיעה".

דהיינו, שאפשר להישאל גם לאחר מספר ימים.

הרמב"ם (נדרים יג, כ) כותב:

"המקיים נדרי בתו או אשתו ונחם, הרי זה נשאל לחכם ומתיר לו הקמתו וחוזר ומפר לה בו ביום.

אבל אם הפר לה ונחם, אינו יכול להשאל לחכם כדי שיחזור ויקיים".

מכך שהרמב"ם לא הדגיש שצריך להישאל על ההקם דוקא ביום הנדר, נראה שהוא לא מצריך זאת,

וכך מדקדק מדבריו הכסף משנה: "...והטור כתב שנ"ל שמפר אפילו אחר כמה ימים והוא שיפר

ביום שאלה שהוא לו כיום שמיעה, וכן נראה מדקדוק לשון רבינו".

ויש להבין את הסברה בדברי הר"ן וסיעתו. מילא מה שצריך להפר בו ביום מובן, שאם יחכה הבעל

ליום שלמחרת נחשב הדבר כשתיקה שמקיימת את הנדר מחדש. אך מדוע צריך גם להישאל בו

ביום? מה ההבדל בין שאלה על ההקם לשאלה על נדר רגיל, ששם ודאי אפשר להישאל גם לאחר

כמה ימים מיום שנדר? והרי הר"ן עצמו אומר ש"הקם כעין נדרא הוא"!

הטור הבין שהנימוק "לא גרע משתיקה", שמופיע בר"ן ובנ"י, הוא לא רק הסבר לזה שצריך להפר

ביום השאלה, אלא גם לזה שצריך להישאל ביום ההקמה. כיצד? מסביר הב"ח במקום:

"פירוש, דכיוון שאפילו אם מתירים לו הקמתו וכאילו לא קיים לה אותו הנדר מעולם, מ"מ לא גרע אותו קיום מאילו שתק. וא"כ, אם לא יהיה נשאל על הקיום ביום שמעו אלא למחר, אע"ג דנעקר אותו הקיום למפרע, אפילו הכי שתיקה הוי ביום שמעו ושוב לא יכול להפר".

דהיינו, שמצד ההקמה אפשר להישאל תמיד - שהקמה הרי היא כנדר, אך לאחר שעובר יום, חל על הנדר קיום נוסף ע"י שתיקה ומעבר יום, ועליו א"א להישאל. (כנראה זה פועל באותו אופן של דברי רבא שמופיעים בהמשך סט., שאע"פ שהקיום השני של השתיקה לא יכול לחול כל עוד הראשון קיים, לאחר שמבטלים אותו 'משכחת רווחא וחיילא').

לפי הסבר זה ישנם מספר מצבים שבהם גם הר"ן יודה שהשאלה מועילה. השו"ע והרמ"א (י"ד רלד, כג) דנים בשאלה האם האישה יכולה להישאל לחכם על נדרה:

"בעל שקיים נדרי אשתו והלכה לפני שלשה הדיוטות והתירו לה, מותר. הגה: ויש אומרים דאין חכם או ג' הדיוטות יכולין להתיר אחר הקמה של בעל (מהרי"ו סי' ט"ו ומרדכי פרק השולח בשם ר"י והגהמ"ר דשבת סי' תס"ז בשם ר' יונתן). אבל אם לא הפר לה הבעל והחריש לה, יוכל חכם או ג' הדיוטות להתיר (מהרי"ק שרש נ). וטוב להחמיר לענין אם קיים לה הבעל, שישאל על ההקם ויתיר [ויפר] לה. ואם אינו ביום שמעו, יתיר גם כן חכם או ג' הדיוטות (ת"ה סי' רע"ט), ועיין לקמן סעיף מ"ט".

הרמ"א בסעיף מ"ט סובר כשיטת הטור והרמב"ם, שלאחר יום כבר א"א להישאל על ההקם. וא"כ, לכאורה יש לתמוה מדוע צירוף של שני דברים שלא פועלים (שאלה על ההקם לאחר כמה ימים, והתרת חכם) יועיל? אך ע"פ ההסבר של הטור מובן. שכל הבעיה שחכם יתיר את נדר האישה היא רק מצד ההקמה בפועל של הבעל, אבל את ההקמה שבשתיקה ("לא הפר לה הבעל והחריש לה") לכו"ע ניתן להתיר. ואילו בשאלה על ההיקם הבעיה היא רק להישאל על השתיקה, אבל את ההקמה שבפועל הבעל יכול לסלק, כך שיוצא ששני הפתרונות משלימים זה את זה¹.

רעק"א בסעיף מ"ט מביא מקרה נוסף שבו לכו"ע אפשר להישאל לאחר כמה ימים - במקרה שהבעל הפר לאישה מיד לאחר הקמתו. שאע"פ שהפרה זו לא חלה באותו זמן, שתיקה ודאי שלא נוצרה לאחר יום ולכן אין בעיה להישאל על ההקם בפועל לבד. ולאחר שישאל תועיל ההפרה למפרע, שחכם עוקר את הנדר מעיקרו ומתברר למפרע שלא היה דבר שמעכבה מלחול.

ב. ראיית למחלוקת

¹ יקשה, שמשמע מדברי הרמ"א "יתיר גם כן חכם", שגם הבעל צריך להפר (וכן מודקדק שם הש"ך), ומדוע לא מספיק שרק ישאל ויסלק את הקמתו, ואת ההתרה יעשה כבר החכם? מדוע גם הבעל צריך להפר? אלא אם כן נפרש ברמ"א באופן שונה, שמה שהוא מאפשר התרת חכם אם חרריש לה בעלה, כוונתו רק כשלא עבר יום ונוצר קיום. אך אם נוצר קיום בכל מקרה לדעת האוסרים א"א להתיר ע"י חכם, שסוף סוף התקיים הנדר בעקבות בעלה. וצירוף הפתרונות שהוא מציע (גם להישאל לאחר כמה ימים ולהפר, וגם להתיר ע"י חכם) לא מועיל מפני שהם משלימים זה את זה, אלא מפני ששתי הדעות המקילות חזו לאצטרופי ולהתיר את הנדר. וכך גם משמע מסוף דבריו, שהוא פסק כדעת האוסרים רק בתור חומרא וא"כ אפשר לסמוך על המקילים כשאין ברירה.

וכעין זה מקשה הרש"ש (נדרים סט.), שטעם האוסרים התרת חכם מאחורי גבו של הבעל הוא ש"כל הנודרת על דעת בעלה היא נודרת", וכפי שמסביר הט"ז, והואיל ובא הבעל ונשאל על הקמתו גלי דעתיה שחפץ בהתירה, וא"כ למה נצריך גם אותו להפר?

במסכת כתובות (עא:) אומרת הגמ' שאם האישה נדרה שאם תתקשט תאסר בתשמיש המיטה, ובעלה שתק לה וקיים את נדרה, צריך להוציאה לאלתר. ואע"פ שכשהוא מדירה מתשמיש אם תתקשט צריך לגרש רק לאחר שבת אחת לב"ה או שתי שבתות לב"ש, "הני מילי היכא דאדרה איהו, דסברה מירתח רתח עילואי והשתא מותיב דעתיה, אבל הכא דנדרה איהי ושתיק לה, סברה מדאישתק מיסנא הוא דסני לי". דהיינו, שכשמדירה מתוך התפרצות רגשית של כעס היא מוכנה לחכות מעט, שמא הבעל לא באמת שונאה וכשירגע מהכעס יחזור בו. אך אם ההדרה מגיעה בצורה יותר קרה ושכלית, לא ע"י מעשה אקטיבי של התפרצות כעס, דבר זה מרמז על שנאה הרבה יותר עמוקה ולכן האישה רוצה לצאת מיד. מקשה שם תוס' (ד"ה אבל): מדוע שלא ישאל על ההקם? ומוכיח מכאן את שיטת הר"ן, שלאחר יום הקיום שוב א"א להישאל, ובכה"ג עוסקת הגמ' שם, שעבר יותר מיום מההקם.

תוס' בכתובות מביא תרוץ נוסף לשאלתו, שיכול להועיל גם לשיטת הרמב"ם והטור - אע"פ שבאמת הבעל יכול להישאל על הקמתו אף לאחר מספר ימים, עדיין לא מחייבים את האישה להישאר עם אדם שלדעתה שונא אותה במשך שבת/ 2 שבתות.

לכאורה יש להקשות, מדוע לא פשטה הגמרא את האיבעיא מהמשנה בתחילת הפרק? המשנה (סז.) אמרה "ואין צריך לומר שקיים אחד מהן", הבעל או האב, שהנדר של הנערה המאורסה אינו מופר. העמידה שם הגמרא "כגון דהפר אחד מהן וקיים אחד וחזר המקיים ונשאל על הקמתו", ואפ"ה הנדר אינו מופר כי שניהם צריכים להפר בבת אחת. שאל"כ, פשיטא! וא"כ מוכח מהמשנה שניתן להישאל על ההקם?

הקרבן נתנאל (אות 1) מוכיח מפה את שיטת הטור והרמב"ם, שבאמת בעקבות המשנה לגמרא היה ברור שניתן להישאל על ההקם בו ביום, אך היא הסתפקה האם ניתן להישאל על ההקם גם לאחר מספר ימים, שהרי המשנה לא פרטה מתי בדיוק נשאל על ההקם. רק מדברי ריו"ח ניתן היה לפשוט, שאמורא צריך לפרט דבריו, ומכך שלא פרט משמע שאפשר להישאל תמיד. אך לשיטת הר"ן עדיין קשה?

הר"ב רנשבורג הרגיש בשאלה זו, ובהגהתו בדף סז. הוא מפנה לירושלמי שמתרץ את המשנה באופן אחר, שהמשפט הזה מוסב על המשנה הבאה (ע.) - "מת הבעל נתרקנה רשות לאב", אבל אם קיים הבעל אינו יכול האב להפר. וכיוון שיש גם אפשרות אחרת להסביר את המשנה, אי אפשר לפשוט ממנה את הספק.

השלמי נדרים מביא את תירוץ השואל ומשיב (מהדורא רביעאה סימן ט), שהגמרא הסתפקה האם דווקא במשנה, שאחד מהן כבר הקליש את הנדר בהקמתו, יכול גם המקיים להישאל, או שגם בלי הקלשה אפשר להישאל על ההקם.

והוא עצמו מתרץ, שהגמרא בסז. דיברה לפי מסקנת ספקנו, שאפשר להישאל על ההקם ולכן הקמ"ל של המשנה "אינו מופר" זה בגלל שהאב והבעל צריכים להפר בבת אחת. אך לפי הצד שא"א להישאל, היה הקמ"ל "אינו מופר" פשוט מפני שא"א להישאל על ההקם.

ג. שאלה על שתיקה

יש להבין, מדוע א"א להישאל על השתיקה?

הקה"י (סימנים לט-מ) מביא 2 הסברים בכך.

הסברו הראשון הוא, שהשתיקה, בניגוד לנדר והקמה, אינה פועלת באמצעות מעשה או כוונה כלשהי. השתיקה מצד עצמה מקיימת את הנדר, אפילו אם יש לבעל כוונה לא לקיים או שהוא שותק באונס. (כך מוכח מסוגיית הגמרא בע"פ: - ע"פ, שמסיקה שגם בשותק ע"מ למיקט - דהיינו שכוונתו לא לקיים לאשתו, אלא רק לצער אותה - השתיקה מקיימת. וכן מוכח מהשקלא והטריא שם, שאף אילו חכמים היו קובעים שאסור להפר בשבת, היתה שתיקת הבעל מאונס במשך השבת מקיימת.) וכיוון שכן אין לשאלה כח לבטלה. שהשאלה מגלה שהפעולה שנעשתה היתה טעות, ועל ידי כך מרוקנת אותה מתוכנה ומחשיבה שכאילו לא נעשתה, ואילו בשתיקה דוקא חוסר עשיית הפעולה הוא זה שמקיים! כדי לבטל את השתיקה צריך להחשיב כאילו בעבר נעשתה פעולה של הפרה, 'כמאן דעבד', אך את זה אין לשאלה כח לעשות.

אמנם, מהר"ן (ע"פ). נראה שהוא מסביר אחרת - שהשתיקה מועילה כיוון שהיא מבטאת כוונה:

"ונראה בעיני דילפינן לה משתיקה דיום שמעו שהיא מקיימת, דטעמא מאי? משום דכיון שעבר יום שמיעה ולא הפר גלי אדעתיה שהוא רוצה בקיומו של נדר, אלמא כל שבלבו לקיימו סגי. אלא דיהיב ליה רחמנא כל ההוא יומא להפרה, משום דעד דערבא שמשא לא מוכח מידי שיהא רוצה לקיים, דדלמא בתר הכי מפר לה, כיון דבתר דעתיה בלחוד אזלינן".

וכן קשה מסברה לומר שהתורה קבעה דין לא הגיוני?!

מתרץ הקה"י שכל משפטי התורה נקבעים ע"פ הרוב והמצוי. ולכן מכיוון שרוב השתיקות פועלות באופן רציונלי, מפני שהן מגלות שכוונתו של הבעל לקיים לאישה, התורה קבעה שגם במיעוט השתיקות שבהן אין סיבה הגיונית לקיים, כגון שותק על מנת למיקט, השתיקה תקייה. וכיוון שכך, גם השתיקות שבהן הבעל כן מתכוון לקיים לא פועלות בגלל כוונתו אלא כי כך קבעה התורה. הסבר נוסף - שתיקה איננה פועלת ע"י האלמנט וחזוק נדרה של האישה, אלא היא מבטלת את כח ההפרה של הבעל. וכיוון שהשתיקה אינה פועלת חיובית, אלא שלילית, לא שייך לבטל אותה באמצעות השאלה - א"א לבטל ביטול. וזאת גם הסיבה שא"א להישאל על ההפרה.

ולפי הסבר זה גם ניתן להבין את ספק הגמרא לעניין נשאלין על ההקם, שהגמרא הסתפקה האם קיום פועל באמצעות ביטול כח ההפרה ולכן לא יהיה אפשר להישאל עליו, או שהוא פועל ע"י האלמנט וחזוק הנדר ולכן יש פה משהו שאפשר להישאל עליו ולבטלו. ופשטה הגמרא שקיום הוא הוספת כח בנדרה של האישה.

הרש"ש שואל כיצד ניתן לומר ששתיקה פועלת באופן שונה מהקמה, והרי יש פסוק מפורש ששתיקה מטעם הקמה (במדבר ל, טו): "ואם החרש יחריש לה אישה מיום אל יום והקים את כל נדריה או את כל אסריה אשר עליה הקים אתם כי החרש לה ביום שמעו"? הקהילות יעקב מתרץ שהכוונה שהשתיקה מניחה לנדר להתקיים, ולא מקיימת אותו ממש בצורה אקטיבית. כדרך שאמרו: "ר"ע אומר המקיים כלאיים בכרם לוקה", ומבואר בתוס' (ע"פ סד. ד"ה אמר ר"ע) שהכוונה גם למי שרק הניח לכלאיים להתקיים.

האפיקי ים (ח"א סימן יז, ב-ג) והדרכי דוד מתרצים, שהתורה העניקה לבעל כח בנדרה של אישה רק ב"יום שמעו", אך לאחר שעבר אותו יום פקע כוחו בנדרה והוא נחשב כאדם זר שכבר אין לו שייכות אליהם. לפי הסבר זה, הסיבה שלאחר שעובר יום א"א לקיים היא לא בגלל שהיתה פה שתיקה, אלא

כי זו גזה"כ. וכנראה האפיקי ים והדרכ"ד הבינו שמה שאומר הר"ן "לא גרע משתיקה" זה נימוק רק לכך שצריך להפר בו ביום שנשאל.

ד. יום שמעו

יש להבין מהו שורש מחלוקת הטור והרמב"ם עם הר"ן? קשה להגיד שהם חולקים על הסברות שמביא הקה"י!

השו"ע (יר"ד רלד, מט) מביא את 2 השיטות:

"המקיים נדרי בתו או אשתו ונחם, הרי זה נשאל לחכם ומתיר לו הקמתו, וחוזר ומפר לה בו ביום. אבל אם הפר לה ונחם, אינו יכול להשאל לחכם כדי שיחזור ויקים. ויש אומרים שאינו יכול להישאל על ההקם אלא ביום השמיעה. (הגה:) ויש להחמיר כסברא האחרונה (ר"ן והתוספות וכן כתב ר' ירוחם ובת"ה בשם סמ"ק), ויתיר לה חכם גם כן כדלעיל סעיף כ"ג". ומסביר שם הט"ז: "הרי זה נשאל לחכם - פירוש אפילו אחר יום ההקמה, דכיוון שאינו יכול להפר, הוי כמי שאינו יודע שיכול להפר, שאין שתיקתו קיום ומפר אפילו לאחר כמה ימים, רק שיפיר ביום השאלה שהוא לו כיום השמיעה. וי"א סבירא להו דההקמה שעשה לא גרע משתיקה ביום השמיעה, ותו לא מצי מפר".

כלומר, השו"ע שפוסק כטור והרמב"ם לא חולק על כך שא"א להישאל על שתיקה שמקיימת, אלא סובר שפה השתיקה איננה קיום, כמו ששתיקה של בעל שלא ידע שיש מפירין (=שביכולתו להפר נדרי אשתו) איננה קיום (משנה בדף פז:). שהרי גם במקרה שלנו הבעל לא ידע אם בי"ד יתירו את הקמתו למפרע, כך שיצא שעכשיו הוא יכול לקיים. ואע"פ שראינו בקה"י יסוד שהתורה קבעה שעצם השתיקה מקיימת, ואף אם האדם כלל לא התכוון לקיים או אפילו היה אנוס, במקרה שלא יודע שיכול להפר זה בכלל לא מוגדר כ"יום שמעו" שהתורה דיברה עליו, ולכן זה לא חלק מהכלל שהתורה קבעה.

מקשה הרדב"ז (על הרמב"ם, נדרים יג, כ): מדוע מי שקיים לאשתו נחשב כ'אינו יודע שיש מפירין'? הרי יש לו יכולת לעשות משהו גם על פי הידע שיש ברשותו עכשיו - הוא יכול להישאל לחכם! (בניגוד למי שלא יודע כלל שהוא יכול להפר, שחוסר הידיעה שלו מונע אותו לגמרי מלפעול). היה צריך לכאורה לפסוק, שרק מי שלא יודע שאפשר להישאל על ההקם יכול להישאל אף לאחר מספר ימים כשיודע לו!

ע"פ תרומי הקה"י ניתן ליישב את השאלה - ההגדרה של "יום שמעו" לא נקבעת לפי היכולת של הבעל לפעול אלא לפי הידיעה שלו על כח ההפרה. היכולת לפעול היא לא הגורמת את הקיום של השתיקה, ע"י כך שהבעל בוחר לוותר על יכולת הפעולה שלו, שהרי ראינו שהתורה קבעה כלל שעצם השתיקה מקיימת גם באונס. וממילא גם אי-היכולת לפעול היא לא המדד שמגדיר את מה שאינו בכלל הקיום של השתיקה, את מה שלא נקרא "יום שמעו". אבל המודעות לקיום כח ההפרה כן מגדירה את "יום שמעו", שמכיוון שהשתיקה היא ביטול כח ההפרה, האדם צריך להיות מודע לפני כן שיש בידיו כח כזה - אחרת נחשב הדבר כאילו אינו קיים, ולא שייך שהאדם יבטלנו.

ניתן גם להגדיר שאע"פ שמשפטי התורה הולכים אחרי הרוב והמצוי, מציאות שהאדם לא יודע על יכולתו להפר היא יחסית שכיחה (עמי הארץ) ולכן לא סיפחו אותה עם שאר השתיקות המקיימות בכלל גורף.

א"כ, מדוע חולק הר"ן על הרמב"ם והטור? מסביר הקה"י שהם נחלקו בשאלה מה מגדיר את היום כ"יום שמעו". לשיטת הר"ן הולכים בתר תחילת היום, שמכיוון שבתחילת היום האדם ידע שאפשר להפר נתפס בו שם "יום שמעו". ולשיטת הרמב"ם והטור הולכים בתר סוף היום, שהרי זהו הרגע שבו השתיקה מקיימת, וכיוון שבסוף היום כבר לא ידע שיכול להפר אין זה "יום שמעו".

ועפ"ז תולה הקה"י מחלוקת נוספת – בדף עא: מסתפקת הגמ' אם גירושין כשתיקה או כהקמה, ונפק"מ למקרה ש"גרשה ואהדרה ביומיה", גירש את אשתו והחזירה באותו היום. מסביר שם הר"ן שדוקא כשהחזירה באותו יום, אך לאחר יום כבר עבר יום שמעו וגם אם יחזירנה כבר לא יוכל להפר. לעומתו, הרא"ש (שמסתימת לשונו בדף סט. מוכח שהוא מסיעת הרמב"ם והטור, שאילו היה סובר כמו הר"ן היה עליו לפרט ולהדגיש שניתן להישאל דווקא ביומיה, וכעין שדייק הכסף משנה שהובא בתחילת המאמר בלשון הרמב"ם) מציג את פירוש הירושלמי שגם לאחר כמה ימים יכול להפר. ואזלו לשיטתייהו – הר"ן סובר שכיוון שבתחילת היום היה נשוי נתפס ביום זה שם "יום שמעו", והרא"ש סובר שכיוון שבסוף היום היה גרוש עדיין לא חל "יום שמעו", ורק לאחר שיחזירנה יתחיל שיעון החול לתקתק.

ה. סיכום

ראינו שתי שיטות בעניין נשאלין על ההקם – הר"ן, שסובר שאפשר להישאל דווקא בו ביום, והטור והרמב"ם, שמאפשרים להישאל גם לאחר כמה ימים.

סברת הר"ן נובעת מכך שלאחר יום מתווסף גם קיום שבשתיקה, שלגביו שאלה לא מהניא. הקה"י הביא 2 סיבות לכך: עצם העדר ההפרה במשך יום מקיים, וכיוון שכך השאלה לא יכולה ליצור לי למפרע הפרה בעבר. סיבה נוספת – שתיקה היא ביטול כח ההפרה, וא"א לבטל ביטול שלילי אלא רק משהו חיובי. לפי הסבר זה יוצא שאין בעיה להישאל על הקיום האקטיבי, ונפק"מ שהשאלה תועיל במקרה שלא היתה הקמה שבשתיקה (רעק"א), או שעם השתיקה אפשר להתמודד באמצעות התרת חכם (רמ"א).

הסביר הקה"י שהסיבה שהטור והרמב"ם חלקו על הר"ן, היא מפני שהם הבינו שלאחר ההקם האדם נחשב כמי ש"אינו יודע שיש מפירין", שבכה"ג לא קרינן ביה "יום שמעו" ולכן שתיקתו אינה מקיימת. והר"ן הבין שאע"פ שבסוף היום אינו יודע שיש מפירין, כיוון שבתחילת היום ידע נתפס בו שם "יום שמעו".

הסבר נוסף שאפשר להגיד בר"ן הוא, שלאחר שקיים ועבר יום פקעה שייכותו בנדרה של האישה, ולכן שוב אין לו כח להתעסק בו (דרכ"ד ואפיקי ים). ולפי הסבר זה הנפק"מ דלעיל לא תהיינה שייכות².

² והסבר הרמ"א (יו"ד רלד, כג) יהיה כפי שכתבתי בהערה 1, עיי"ש.